

זהות יהודית

בין קוסמופוליטיות לפרטיקולריות

רומן סוחלוצקי

פתח דבר

הרעיון הקוסמופוליטי אינו חדש; שורשיו נעוצים הן בהגות היהודית והן בתקופה היוונית העתיקה. עם זאת, רק עם סיומה של המלחמה הקרה לפני יותר משני עשורים התחדש הדיון בקוסמופוליטיות ותפס תאוצה. עולמנו המשתנה בהתמדה מאופיין בהתרחבות הקשרים הכלכליים הבינלאומיים ובהתגברות ההגירה הבינלאומית, בטשטוש גבולות קהילתיים, לאומיים, דתיים ותרבותיים ובדיונים שהולכים ומתעצמים לגבי תפקידה וחשיבותה של המדינה. תהליכים אלו מעלים שאלות באשר לאחריות שיש לנו כלפי זרים לעומת האחריות שלנו כלפי בני קהילתנו. הם מציפים שאלות של צדק, חלוקת משאבים וכללי מוסר אוניברסליים, אך בראש ובראשונה הם מעוררים שאלות של זהות בעולמנו, ההופך לעולם גלובלי שבו מערכת קשרים מסועפת. סוגיות אלו הן לב לבו של הרעיון הקוסמופוליטי, ומכאן חשיבותו ההולכת וגוברת של הדיון במושג.

ללא ספק לרעיון אחדות האנושות יסודות מוצקים בדת, במסורת ובציביליזציה היהודית. עם זה, ביהדות קיימים גם רעיונות המנוגדים לאחדות עם דתות ועמים אחרים. מאמר זה יחקור את מקומם של רעיונות אלה בזהות היהודית לאורך ההיסטוריה ובעיקר יבחן אותם לאור ימינו אנו, לאחר הקמת מדינת ישראל כבית לאומי לעם היהודי.

הכותב הוא
מנהל תכניות
ומרצה בתחום
הפילוסופיה
היהודית בבית
מורשה בירושלים

מהי קוסמופוליטיות?

מקור המושג קוסמופוליטיות בשפה היוונית: *cosmo* - עולם, *polith* - אזרח. הרעיון הוא הרחבת מושג המולדת והחלתו על כלל העולם, כלומר זו אידאולוגיה של אזרחות עולמית. בימינו יש לרעיון מגוון זיקות חברתיות ופוליטיות שנעות בין שיתוף הפעולה וההתקרבות בין העמים והמדינות מחד גיסא, לבין התייחסות ניהיליסטית למסורת, למנהגים ולתרבות מאידך גיסא. לאורך ההיסטוריה שימש המושג קוסמופוליטיות לתיאור דעות וגישות שונות בפילוסופיה של המוסר ובהגות החברתית והפוליטית. למרות ריבוי השימושים במושג, הליבה של כל הגישות הקוסמופוליטיות האלה היא הרעיון שכל בני האדם, ללא קשר לדעותיהם הפוליטיות, שייכים או לפחות יכולים להיות שייכים לקהילה אחת יחידה, ואת הקהילה הזו צריך לפתח ולטפח. הזרמים בקוסמופוליטיות רואים את הקהילה הזו בצורות שונות; אלה מתמקדים במוסדות פוליטיים, אלה בנורמות מוסריות ויחסים בין בני אדם, ואחרים בשווקים משותפים או בצורות של ביטויים תרבותיים. העניין הפילוסופי בחקר הקוסמופוליטיות ממוקד באתגר שהיא מציבה להיקשרות המשותפת והמוכרת של בני אדם למדינה, לאזרחים אחרים של אותה מדינה, לתרבויות מקומיות ובעיקר לזהות מוגדרת.

גם תומכי הקוסמופוליטיות וגם מתנגדיה מסכימים שהיא צורה של אוניברסליות (*universalism*). כל בני האדם חולקים תכונות הכרחיות משותפות שמאחדות אותם או צריכות לאחד אותם בסדר גלובלי המתעלה מעל לגבולות לאומיים ומבטיח את הגדרתם כ"אזרחי העולם". עם זאת, בכל תקופה ובכל גישה השתנתה הגדרת הקוסמופוליטיות וקיבלה גוונים שונים.

בלי להיכנס לתיאור התפתחות מושג הקוסמופוליטיות לאורך יותר מאלפיים שנה אציין כי היום יש מגוון של דעות והשקפות הקוראות לעצמן קוסמופוליטיות. כולן טוענות לקהילה כלשהי הכוללת את כל בני האדם בעולם ללא קשר להשתייכות חברתית או פוליטית. לדעת חוקרים מסוימים קוסמופוליטיות משמעה להיות חלק מקהילה מוסרית, דהיינו כל בני האדם נדרשים לשרת קהילה אוניברסלית על ידי עזרה לבני אדם באשר הם ובאמצעות קידום הצדק בעולם והבטחת זכויות האדם. אחרים מגדירים את החברה האוניברסלית באמצעות מוסדות פוליטיים המשותפים לכולם (דוגמת האיחוד האירופי), באמצעות ביטויים חברתיים שיוכדו על ידי כולם, או באמצעות שווקים שיהיו פתוחים לכולם כמו ארגון הסחר העולמי (גישה זו שלטת יותר בעולם המפותח ולא בעולם המתפתח).¹

ואולם כלל הגישות לחקר הרעיון הקוסמופוליטי מתרכזות בשני זרמים עיקריים: קוסמופוליטיות מוסרית וקוסמופוליטיות פוליטית.

קוסמופוליטיות מוסרית היא גישה הגותית בבסיסה, הטוענת כי כל בני האדם הם חברי קהילה אחידה של מוסר; הם אווזים בתפיסה אחידה, גם אם בסיסית ביותר, של מוסר, ולפיכך יש להם חובה מוסרית לכלל האנושות ללא קשר ללאום, שפה, דת ומנהגים. שורשי השקפה זו בגישה הציניקנית ובסטואה, והיא הופיעה בין שתי

Pauline Kleingeld and Eric Brown, "Cosmopolitanism," *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2006, <http://plato.stanford.edu/entries/cosmopolitanism> 1

תקופות: לפנייה היו האמונה הטפלה והעריצות, ואחריה באה הלאומיות. קוסמופוליטיות פוליטית לעומת זאת היא גישה הגותית הטוענת שלצורך מימוש קהילה קוסמופוליטית מוסרית יש לבצע שינויים בסדר הבינלאומי הקיים, ובתוך כך להקים מדינה עולמית, או לפחות פדרציה של כלל המדינות, ולהעניק לאותה פדרציה יכולות אכיפה של ההחלטות אשר יתקבלו בה, דהיינו העברת חלק מהמונופול הריבוני של המדינה לידי גוף על-מדינתי.²

יש דרכים נוספות להגדיר את הקוסמופוליטיות. כך למשל סטיבן ברהמס מציע שיטה למדידת רמת הקוסמופוליטיות באזורים שונים בעולם. לצורך כך הוא מודד את כמות העסקאות (transactions) בין מדינות וחברות כלכליות.³ מאמרו של פראטאפ מאטה בוחן את הקוסמופוליטיות כמושג המסביר זהויות תרבותיות, תמורות בהן וקבלתן או אי-קבלתן על ידי תרבויות אחרות.⁴ וספר מאמרים בעריכת פנג צ'י וברוס רובינס עוסק בניסיון ליישוב המחלוקות בין הקוסמופוליטיות לכין האינטרנציונליות, וגם בסופו נשארו החוקרים שתרמו לכתיבתו חלוקים בדעותיהם.⁵ עם זאת, הואיל ושתיהן הגישות שצוינו לעיל (קוסמופוליטיות מוסרית וקוסמופוליטיות פוליטית) הן הגישות המרכזיות בתחום, הדיון במאמר זה לא יחרוג מעניין זה אל עבר ניתוח זרמים נוספים בקוסמופוליטיות.

זאת ועוד, הדיון הנוכחי באשר לזהות יהודית קוסמופוליטית יתמקד בקוסמופוליטיות מוסרית בלבד. הדיון בקוסמופוליטיות פוליטית רלוונטי פחות לעיסוק בזהות יהודית, מכיוון שביהדות כשלעצמה, שלא כאסלאם⁶ למשל, אין שאיפות לכינון מדינה עולמית או פדרציה עולמית מכל סוג שהוא. היהדות אינה דת השואפת להקים מדינה עולמית בעלת דת אחידה שכל אזרחיה יחיו באותה מערכת פוליטית. אפילו רעיון המונותאיזם ורעיון "ז' מצוות בני נוח" (Noahide Code) אינם רעיונות של אחדות פוליטית אלא רעיונות המבקשים לכוון אמות מידה מוסריות אחידות.⁷ לכן, העיסוק בשאלת יסודות קוסמופוליטיים בזהות היהודית מתמקד בקוסמופוליטיות מוסרית ולא פוליטית. יתרה מזאת, מאמר זה יראה כי בהיבט המוסרי, זהות יהודית מתבססת על שורה של הנחות

2 Pauline Kleingeld, "Six Varieties of Cosmopolitanism in Late Eighteenth-Century Germany," *Journal of the History of Ideas* 60 (1999), pp. 505-524; קלינגלד ובראון, "קוסמופוליטיות" (לעיל הערה 1).

3 Steven J. Brams, "A Note On the Cosmopolitanism of World Regions," *Journal of Peace Research* 5, 1 (1968), pp. 87-95.

4 Pratap Bhanu Mehta, "Cosmopolitanism and the Circle of Reason," *Political Theory* 28, 5 (2000), pp. 619-639 in order to confront them with my words and life as I pursue them and as I may pursue them; and at the same time to confront my words and life as I pursue them with the life my culture's words may imagine for me: to confront the culture with itself, along the lines it meets in me. Stanley Cavell, "author": [{"family": "Mehta", "given": "Pratap Bhanu"}], "issued": [{"date-parts": [{"2000"}]}], "schema": "https://github.com/citation-style-language/schema/raw/master/csl-citation.json".

5 Pheng Cheah and Bruce Robbins (eds.), *Cosmopolitics: Thinking and Feeling beyond the Nation*, Minneapolis 1998.

6 Efraim Karsh, *Islamic Imperialism: A History*, New Haven and London 2007), p. 62

7 Michael Walzer, "Universalism and Jewish Values," Twentieth Annual Morgenthau Memorial Lecture on Ethics and Foreign Policy (2001), <http://www.carnegiecouncil.org/publications/archive/morgenthau/114.html>

שהן קוסמופוליטיות בבסיסן, על אף הברלנות הדתית והלאומית הברורה של היהדות הן כדת והן כתרבות.

סקירה זאת תחלק לשלושה חלקים. החלק הראשון ייחד ליסודות קוסמופוליטיים שהם בשורשי הזהות היהודית, כלומר יסודות פנימיים הנובעים מהיהדות עצמה. החלק השני יתאר את היסודות הקוסמופוליטיים אשר לפחות בחלקם נכפו על הזהות היהודית על ידי המתנגדים והשונאים של העם היהודי, כלומר יסודות חיצוניים. לבסוף, החלק השלישי יתאר את הניגוד בין היסודות הקוסמופוליטיים לבין היסודות הפרטיקולריים (לאום, מדינה) בזהות היהודית בתקופה המודרנית, ובעיקר בשנים שלאחר הקמת מדינת ישראל – דהיינו שילוב של יסודות פנימיים וחיצוניים.

יסודות קוסמופוליטיים בשורשי הזהות היהודית

עם היסודות הקוסמופוליטיים הפנימיים בזהות היהודית אפשר למנות ערכים כמו רציונוליות, מוסר אוניברסלי, שוויון ותיקון עולם. יסודות אלה יוצגו בקצרה בחלק הבא של המאמר.

רציונוליות

עצם הרעיון של המעבר למונותאיזם הוא הבסיס לאוניברסליות של הדת. היסוד הקוסמופוליטי המוסרי הראשון והמובהק ביותר ביהדות הוא הנחת הרציונוליות העומדת מאחוריה. עוד מראשיתה של היהדות היה הרציונוליוזם הבסיס לדת החדשה, ועצם האמונה במונותאיזם היא עצמה ניסיון לכיסוס הסבר רציונולי לעולם. הטיעון נובע מתוך הבחנה שאם הירח נע בשמים בהתאם לחוקים ואפשר לחזות את התנהגותו, וכמוה את התנהגות הכוכבים, איך הם יכולים להיות מקור הכוח האלוקי. מכאן נשאלת השאלה באשר לכוח האלוקי. התשובה לשאלה זו היא שהכוח נובע מהאל הכוללי-כול. ואם כך הם פני הדברים, האם יכול להיות אל שכוחותיו מוגבלים? כלומר, האם ייתכן שהכוח האלוקי מחולק בין מספר אלים קטנים בעלי כוח עליון לא שווה? זהו ניגוד לוגי, ולפיכך הגיוני יותר להניח כי הכוח האלוקי מרוכז בידי ישות אחת. הצעד הבא בשרשרת הסקה לוגית זו הוא שלישות האלוקית מערכת מוסר ואתיקה אחידה. בדרך זו רציונוליות מובילה לא רק לרעיון המונותאיזם אלא גם לכיסוס מערכת ערכים ומוסר אוניברסליים ומכאן גם קוסמופוליטיים.⁸

גם רעיון הבריאה בצלם אלוקים הוא רעיון בעל ביסוס קוסמופוליטי מוסרי ויש לו השלכות מרחיקות לכת לחיבור בין יהדות לקוסמופוליטיות. ההסקה הלוגית הרציונולית מרעיון הבריאה בצלם אלוקים אומרת בעצם כי לכל בני האדם יש ערך אוניברסלי גם ללא קשר להשתייכותם לעם היהודי. מכך נובע גם רעיון השוויון, לפחות בצורתו ההתחלתית, בין בני האדם, מכיוון שלא רק האדם הראשון נוצר בצלם אלוקים, אלא

⁸ Paul Johnson, *A History of the Jews*, London 1987, p. 40

בני האדם כולם.⁹ מכאן גם מרכזיות האדם ביהדות והאחריות המוסרית של כל אדם ואדם למעשיו.

רעיונות אלה דומים מאוד להגדרה המקובלת כיום בחקר הקוסמופוליטיות באשר למרכיביה. תומס פוגה טבע את ההגדרה שהרעיון הקוסמופוליטי מורכב מהאמונה שכל בני האדם הם חלק מאותה קהילה אנושית מאוחדת. אמונה זו מתחלקת אצל שלושה עקרונות: אינדיבידואליות, אוניברסליות וכלליות (individuality, universality, generality).¹⁰ הכוונה היא שכל אדם הוא יחידת התייחסות מוסרית נפרדת ובעלת ערך (אינדיבידואליות), לכל אדם ואדם יש אותו ערך מוסרי ומכאן שכל אדם באשר הוא זכאי לאותה רמת כבוד ויחס (אוניברסליות). כמו כן, קוסמופוליטיות רואה במימוש וביישום של נורמות מוסריות אוניברסליות עניין של כלל הקהילה האנושית, דהיינו כל הפרה של נורמות מוסריות נוגעת לכל בני האדם בקהילה האנושית ללא יוצא מן הכלל (כלליות). לפיכך, ברור החיבור בין היהדות לקוסמופוליטיות דרך המוסר האוניברסלי הרואה בבני האדם יחידים בעלי חשיבות מוסרית וערך מוסרי ללא קשר לשום שיוך לקבוצה כזו או אחרת.¹¹

מוסר אוניברסלי

המונותאיזם של העם היהודי שירת לא רק את העם היהודי עצמו, אלא את כלל האנושות. צעד זה סימל מעבר למערכת אתית חדשה, וחשוב מכך - מעבר ליישום אחיד כללי ומתודי (שבנוי על שיטה ידועה ומוגדרת) של מערכת אתית זו לכלל בני האדם.

לפני כן התקיימה מערכת פוליטיאסטית, דהיינו ריבוי אלים. במערכת הזאת, השליט היה המשכו של האל ובמקרים רבים אף נחשב לאל עצמו. במצב כזה מושג החוק לא עמד בפני עצמו והיה לו קשר מובהק וישיר לדמות השליט. החוק הלא אישי (impersonal) לא היה קיים, וגם קודים (code) של חוקים לא היו קיימים. מקור החוקים היה השליט, והחוקים שיקפו את העדפותיו האישיות. כך היה למשל במצרים העתיקה.

המצב היה שונה ביוון וברומא העתיקות. במקומות אלה החוקים התקיימו ללא קשר ישיר לשליט, אבל בו בזמן היה גם ריבוי אלים וכל שליט יכול היה לבחור לבסס את השלטון שלו בעקבות הנחיות והעדפות של אל כזה או אחר. בפועל לא התקיימה המשכיות בין מערכות חוקתיות ולא הייתה אחידות בהן בין מדינות. מה שהיה הוא ריבוי דעות באשר לרצון האלים והעדפותיהם. בחברה כזו חסרה מערכת אתית ומוסרית אחידה ומוגדרת של התנהגות חברתית.

לעומת זאת ביהדות החוק לא נכתב בידי השליט, שהוא בסופו של דבר בן אדם. החוק גם לא נושא לוויכוח בין האלים. החוקים שכתורה ניתנו לבני האדם על ידי האל המונותאיסטי הכוללי-יכול, ואין הם ניתנים לשינוי. היות שמקור החוקים הוא האל, שום

9 וולצר, "אוניברסליות וערכים יהודיים" (לעיל הערה 8).

10 Thomas Pogge, "Cosmopolitanism and Sovereignty," *Ethics* 103, 1 (October 1992), pp. 48-75.

11 רעיון דומה אפשר למצוא אצל Rory Schacter, "Hermann Cohen's Secular Messianism and Liberal Cosmopolitanism," *Jerusalem Center for Public Affairs*, 2008.

שליט לא היה מעלה על דעתו ליצור מערכת חוקתית מוסרית ואתית משל עצמו, כאשר כבר קיימת מערכת שניתנה על ידי האל. גם משה רבנו וגם הנביא יחזקאל היו נביאים אשר העבירו את החוקים מהאל לעם ישראל, אבל לא המציאו או יצרו את החוקים וגם לא היו אלו שחוקקו אותם. החוקים הם אפוא אבסולוטיים ובני האדם אינם יכולים לשנותם. מכאן נובע שהפרה של החוק אינה פגיעה במשהו גשמי (רכוש למשל), אלא פגיעה באל עצמו. האל הוא נותן החוק ולכן הוא גם השולט. כך, שלטון האל הוא בה בעת גם שלטון החוק. נוכח נקודת מוצא זו, אם כולם שווים בפני האלוקים, כולם שווים גם בפני החוק, דהיינו מערכת מוסרית אוניברסלית משמעה קוסמופוליטיות מוסרית.¹²

שוויון

מערכת החוקים המוסריים ביהדות מבוססת על רעיון הברית (covenant) בין העם לבין אלוקים. כל אדם ואדם בוחר אם להיכנס בברית עם אלוקים, מתוך מעמד שווה, ומכאן השוויון הבסיסי בין בני האדם כולם. רעיון הברית מבוסס גם על חופש הבחירה, מכיוון שכולם נכנסים בברית מרצונם החופשי. הברית כבסיס לרעיון השוויון והחופש, כפי שהיא מתוארת בתנ"ך, השתרשה ביהדות ולאחר מכן בתרבות המערבית ובכלל הציביליזציה האנושית, ולמעשה היא הבסיס לערכים הדמוקרטיים. עקב כך היא אחד מיסודותיה של הקוסמופוליטיות המוסרית.¹³

מקור האדם והבסיס המוסרי

ערך אוניברסלי נוסף הוא קיום מערכת ערכים מוסרית אחידה ובסיסית, הנובעת מהברית בין אלוקים לבין בני האדם. כל בני האדם קשורים בברית בין ה' לבני נוח. ברית זו ייסדה את הכללים שעל פיהם האנושות צריכה לחיות (ז' מצוות בני נוח), והם הבסיס להתנהגות מוסרית עבור כלל האנושות. סיפור נוח כשלעצמו הוא דוגמה ראשונה להבחנה ברורה בין טוב לרע ומכאן גם להבחנה בין מוסרי ללא מוסרי. "ז' מצוות בני נוח" הן יסוד ערכי לאחדות האנושות, לשוויון של כלל בני האדם וגם בסיס לחוק ולסדר קוסמופוליטי המבוסס על הברית בין ה' לבין נוח. המצוות מחייבות הקמה של מערכת חוקים ואכיפתם, ולפיכך זו מערכת ששקולה לעולם קוסמופוליטי מוסרי (עולם של מדינות דמוקרטיות ולא מדינה דמוקרטית כלל-עולמית).¹⁴

ערכים אוניברסליים נוספים ביהדות שמשמשים בסיס קוסמופוליטי הם ערך יישוב הארץ וערך תיקון עולם.

John Hare, "Religion and Morality," *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta, 2010, <http://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/religion-morality>; ג'ונסון, **היסטוריה של היהודים** (לעיל הערה 9), עמ' 3041.

Daniel J. Elazar, "Jewish Values in the Jewish State," *Jerusalem Center for Public Affairs*, 1996, p. 1.

וולצר, "אוניברסליות וערכים יהודיים" (לעיל הערה 8); אלעזר, "ערכים יהודיים במדינה היהודית" (לעיל הערה 14).

יישוב הארץ ותיקון עולם

יישוב הארץ הוא ערך שמקורו ביהדות. ערך זה עניינו לא רק יישוב הארץ ופיתוחה, אלא גם ההגנה עליה במונחים סביבתיים (environmental). בהקשר הזה נזכר העיקרון של "בל תשחית"¹⁵, דהיינו האיסור להשחית את הסביבה ללא הבחנה, גם בזמן מלחמה.¹⁶ גם נושא שנת השמיטה הוא ערך אוניברסלי בתחום שימור הסביבה, מתוך ההנחה שהשמיטה עוזרת לשמר את הסביבה והארץ במובן הרחב.¹⁷ על אף היעדר הסכמה ברורה באשר לדקויותיו, יש הסכמה כללית שהמושג כולל ערכים של הומניטריות (humanitarianism) וצדק חברתי (social justice),¹⁸ שניהם ערכים קוסמופוליטיים ביסודם.

יסודות קוסמופוליטיים חיצוניים לזהות היהודית

עד כה הצגנו את היסודות הקוסמופוליטיים בזהות היהודית, כפי שזהות זו עצמה רואה ומגדירה את עצמה. עם זאת, ישנם יסודות קוסמופוליטיים אשר שויכו לעם היהודי ולזהות היהודית בעל כורחם ובאו לידי ביטוי בביקורת חריפה כנגד העם היהודי לאורך השנים. בבסיס הביקורת עומד רעיון הקהילתנות (communitarianism), הרואה ערך עליון בקהילה ובערכיה ושואף לשמרה.¹⁹ על פי גישה זו נתפסה היהדות כזהות זרה שפוגעת בניסיון לשמר את ייחודיות הקהילה המקומית. היהודי נתפס כחסר שורשים ונחשב לקוסמופוליטי, כלומר הגישה הקהילתנית תייגה (ומתייגת גם היום) את הזהות היהודית כקוסמופוליטית.²⁰

פטריוטיות כנגד הקוסמופוליטיות היהודית

במקרים רבים הקוסמופוליטיות נתפסת כמובן שלילי כחוסר פטריוטיות וכביטול החשיבות של מושגי המולדת והמדינה. בהקשר זה אפשר כמובן להעלות ביקורת נגד הטענות ולומר כי חשיבות הכלל אינה מבטלת את חשיבות החלקים המרכיבים אותו. למשל, אהבת המולדת אינה מתנגשת עם האהבה לקבוצות חברתיות אחרות, כמו משפחה. באותו האופן, גם נאמנות לאינטרסים של כלל האנושות אינה מבטלת פטריוטיות. השאלה החשובה באמת בהקשר הזה היא: אילו אינטרסים מוסריים עליונים

15 Eilon Schwartz, "Bal Tashchit: A Jewish Environmental Precept," ed. Eugene C. Hargrove, *Environmental Ethics* 19, 4 (1997), pp. 355-374.

16 ראו דברים כ, יט.

17 אלעזר, "ערכים יהודיים במדינה היהודית" (לעיל הערה 14).

18 שם.

19 Daniel Bell, "Communitarianism," *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2009, <http://plato.stanford.edu/entries/communitarianism>

20 יש לציין כי האנטישמים האשימו את היהודים לא רק בקוסמופוליטיות האנטי-פטריוטית אלא גם בפרטיקולריות בעולם של ערכים אוניברסליים כגון בתקופה ההלניסטית, בפילוסופיה של הנצרות וגם בתקופת ההשכלה. אין מטרתו של מאמר זה להעמיק בהיסטוריה הרעיונית של האנטישמיות ולכן לא תבוא כאן ההרחבה של נקודה זו. לדיון בסוגיה ראו אסף שגיב, "התשובה הסורית של האנטישמיות החדשה", *תכלת*, 44 (2011), עמ' 22-29.

יותר? התשובה במקרה זה היא, ללא ספק – האינטרסים של כלל האנושות הכוללים בתוכם את האינטרסים של כל חלקיה.

טענה זו של היעדר פטריוטיות הועלתה פעמים רבות כלפי היהודים, כאשר נטען שאי אפשר לסמוך על נאמנותם למדינה שבה הם חיים. יתרה מזאת, הטלת ספק בנאמנות היהודים למדינת מושבם הייתה כפולה, והתייחסה הן לנאמנותם לעם ישראל בכללותו והן לנאמנותם למדינת ישראל כמייצגת הפוליטית של העם היהודי בסדר הבינלאומי של מערכת המדינות הריבוניות שבה אנו חיים.

יהודי חסר שורשים (Rootless Jew)

שיוך נוסף בין זהות יהודית לבין קוסמופוליטיות אפשר למצוא בטענה שעלתה בימי הביניים, ולפיה היהודים הם "חסרי שורשים". יהודים נתפסו על ידי החברה שבה הם חיו באירופה בימי הביניים כקוסמופוליטיים, מכיוון שלא השתייכו לנצרות או לקהילה מקומית ספציפית. זאת ועוד, מכיוון שהשתייכו לקהילה שחיה ללא גבולות (beyond borders) הם נחשבו לחלק מכלל "הקהילה היהודית" ולבעלי זהות יהודית בינלאומית. השתייכות זו אפשרה ליהודים בימי הביניים לשמש גשר בין העולם הנוצרי לבין העולם המוסלמי, לעסוק בסחר בין שני העולמות ולנוע ביניהם כמעט ללא הפרעות.²¹ עם זאת, היהודים נעשו גם נושא לביקורת קוסמופוליטית.

הבעיה העמיקה אף יותר במאה התשע-עשרה, כאשר אידאולוגיה שקנתה לה שליטה בעולם דובר השפה הגרמנית (גרמניה ואוסטריה) יצרה הבחנה ברורה בין "תרבות", שהיא אורגנית וטבעית לעם, לבין "ציביליזציה" – שנתפסה על פי אידאולוגיה זו כמלאכותית, מושחתת וחסרת יכולת להתפתח לכיוונים יצירתיים חדשים. לפי האידאולוגיה הזאת לתרבות יש "נשמה", והנשמה נקבעת על ידי הסביבה. לפיכך, התרבות הגרמנית הייתה שרויה בעוינות תמידית עם כל דבר זר וקוסמופוליטי שאינו מעוגן בנוף המקומי הגרמני. מכאן, הצעד לשיוך מושג הציביליזציה לזהות יהודית היה כמעט מתבקש. יהודים היו חסרי מדינה ולכן גם חסרי שורשים בסביבה מוגדרת. הם גם חסרו תרבות מוגדרת ואחידה המעוגנת במקום. אם היהודי דגל בברלנות והתעקש לשמר את דתו, הוא נתפס כזר שאינו קשור לסביבה. אם היהודי ניסה להיטמע בתוך הסביבה התרבותית שלו (assimilate) ולהפוך לחילוני ומשכיל, הוא הפך לחלק מהתרבות הזרה הכללית יותר משנעשה חלק מהתרבות המקומית. בסיכומו של דבר, מדובר בהתנגדות קהילתנית ורומנטית בחלקה לדת ולזהות היהודית, והיא לבשה צורות וגוונים רבים לאורך השנים.²²

רעיון זה של היהודי חסר השורשים ולכן זר לקהילה שבה הוא חי שימש את האנטישמים לא רק בימי הביניים או במאה התשע-עשרה באידאולוגיה הגרמנית הרומנטית, אלא גם במהלך המאה העשרים, ובמובנים מסוימים נמצא בשימוש עד היום. הדוגמה הבולטת לכך היא רדיפת היהודים בברית המועצות. אבות המרקסיזם מרקס ואנגלס, וגם לנין וסטלין אחריהם, דגלו ברעיון שבעתיד הנראה לעין העולם

21 בנימין בן יונה מטודלה, ספר מסעות של ר' בנימין בן יונה מטודלה, ירושלים 1964; Israel; Abrahams, *Jewish Life In The Middle Ages*, London 2013, pp. 229-249.

22 קליינגלד, "שישה סוגים של קוסמופוליטיות" (לעיל הערה 2); ג'ונסון, היסטוריה של היהודים (לעיל הערה 9), עמ' 392.

חייב להישאר מורכב ממדינות ריבוניות ושמאבק הפועלים (הפרולטריון) בקפיטליזם חייב להתרחש בזירה המדינתית ולא ברמת המערכת הבינלאומית. במילים אחרות, פועלי כל מדינה ומדינה חייבים קודם כול להילחם בקפיטליסטים ובבורגנים במדינתם, ורק לאחר השלמת מאבק זה יבטלו המדינות והעולם יוכל להפוך לקומוניסטי²³ ובו בזמן קוסמופוליטי. הרעיונות הקוסמופוליטיים נחשבו לאנטי-קומוניסטיים שכן הם דגלו בהעקת מרכז הפעילות של ההתנגדות לבורגנות ולקפיטל לרמה הבינלאומית, טרם שהבשילו התנאים לכך. מנהיגי המדינה הסובייטית עשו שימוש נרחב ברעיון זה ברדיפתם את היהודים בכרית המועצות בעיקר אחרי מותו של לנין ב-1924.²⁴ התעמולה הסובייטית הרבתה להשתמש בסיסמאות כמו "הקוסמופוליטי חסר השורשים", "הקוסמופוליטי הבורגני" ו"יחידים נטולי לאום או שבט" (individuals devoid of nation or tribe), וטענו שהן משרתות את האינטרסים של הקפיטליסטים בהסתת הפועלים מהמאבק הלאומי שלהם. מושגים וביטויים אלה שימשו שמות קוד ליהודי ברית המועצות וכוונו נגדם מתוך ביקורת קומוניסטית על בסיס הזהות שלהם שהוצג כבורגני וקוסמופוליטי ביסודו.²⁵

יסודות קוסמופוליטיים בזהות היהודית: שילוב

הזהות היהודית עברה שינוי רדיקלי בעידן המודרני, לאחר הקמת מדינת ישראל. מאז הקמת המדינה הזהות היהודית מתקיימת במעין דיסוננס קוגניטיבי, כאשר מחד גיסא היא מתבססת על ערכים ומוסר אוניברסליים המקדמים קוסמופוליטיות מוסרית (וגם נתפסת כקוסמופוליטית על ידי עמים אחרים, כאמור לעיל), ומאידך גיסא קיומה של מדינת ישראל כבית לאומי לעם היהודי מדגיש את היסוד הפרטיקולריסטי של קיום העם היהודי. עם כינון המדינה חייבים הערכים האוניברסליים להשתלב ולהתיישב עם מדינה ולאום פרטיקולריים.

אנטישמיות כתולדה של קוסמופוליטיות: "האנטישמיות החדשה"

עמדות אנטישמיות הרווחות בימינו בעולם המערבי מתבססות על רעיון דחיית העם היהודי ובו בזמן על חיפוש הערכים שהעם היהודי אמור לייצג ולגלם. בלי להיכנס לפירוט מעמיק של עמדות אלה, אפשר לסכם את הגישה בכך ש"האנטישמיות החדשה" מבוססת על הרעיון שיהודי הוא הנרדף (כך באמת היה לאורך מאות שנים והדרגמה הבולטת לכך היא השואה) ולכן הוא צריך להיות משויך לכלל הקבוצות המקוטלגות כנרדפות בעולם המודרני, ובתוך כך סובלות מקולוניאליזם, אימפריאליזם, קפיטליזם

- Frank Parkinson, *The Philosophy of International Relations: A Study in the History of Thought*, Beverly Hills CA 1977, p. 139 23
- Yuri Pavlov, Mark Mitin, and Konstantin Simonov, "Some Materials on the Recent Attacks against Cosmopolitanism," *Soviet Studies* 1, 2 (October 1, 1949), pp. 178-188; Ivan T. Frolov (ed.), *The Dictionary of Philosophical Terms*, Moscow 1981 24
- Konstantin Azadovskii and Boris Egorov, "From Anti-Westernism to Anti-Semitism: Stalin and the Impact of the 'Anti-Cosmopolitan' Campaigns on Soviet Culture," *Journal of Cold War Studies* 4, 1 (2002), pp. 66-80 25

גלובלי, כפיית המדינה המודרנית ועוד. בהיותו כזה היהודי הוא חלק מתפיסה אוניברסלית, הוא נטמע בתפיסה הכלל-עולמית של הקורבנות והנרדפים בעולם המודרני, והוא סמל לקורבן כפי שהיה במשך מאות שנים. בניגוד לתפיסה זו, מאז 1948 (ובעיקר לאחר מלחמת ששת הימים ב-1967) היהודי מסרב להיות חלק מהתבנית הזאת, וממאן להיות משויך לקורבנות. היהודי המודרני אינו קורבן עוד; הוא קיבל עליו אחריות לחייו והקים לעצמו מדינה חזקה שבה הוא אדון לגורלו. עובדה זו אינה מסתדרת עם התפיסה שיהודי צריך להיות קורבן לצד הקורבנות האחרים בעולם. חוסר התאמה זה בתפיסה לגבי העם היהודי הוא בין היתר מה שמעורר בעשורים האחרונים התנגדות למדינת ישראל ולצעדיה הנחשבים אימפריאליסטיים במזרח התיכון ובעיקר בכל הקשור לסכסוך עם הפלסטינים. "האנטישמיות החדשים" שונאים את היהודי יותר ככל שהיהודי מתרחק מהתפיסה שלפיה הוא חלק מכלל הקורבנות.²⁶

הנדבך השני בביסוס הרעיוני של "האנטישמיות החדשה" נובע מניגוד בין זהות אוניברסלית - "וְנִבְרָכְךָ בְּךָ כָּל מְשֻׁפָּחַת הָאָדָמָה"²⁷ - לבין חובת הבדלנות כדת וכלאום. במובן מסוים, "האנטישמיות החדשה" מתנגדת למצבו החדש של העם היהודי, כמי שזנח לדעתה את ייעודו כאור לגויים והפך להיות לעם ככל העמים שיש לו מדינה משלו, גבולות משלו ומערכת חוקים אזרחית משלו.

גם היחס של כלל העולם אל העם היהודי נעשה קוסמופוליטי פחות אחרי הקמת מדינת ישראל, היות שהעולם רואה במדינת ישראל המובחנת את הייצוג הפוליטי של העם. מכאן גם הניגוד בין הייעוד של העם כאור לגויים לבין היחס הישראלי לפלסטינים. ניגוד זה עומד בשורשי "האנטישמיות החדשה", אשר אינה מסוגלת להשלים עם הפרטיקולריות היהודי בעידן המודרני ומאשימה אותו בזניחת הקוסמופוליטיות שהיא כה בסיסית ויסודית לזהותו.²⁸

סיכום

במאמר זה הוצגו היסודות לקוסמופוליטיות בזהות היהודית לאורך ההיסטוריה של העם היהודי ובעידן המודרני. כפי שהראה הניתוח, לקוסמופוליטיות מקום מרכזי בזהות היהודית. חלק מהיסודות הקוסמופוליטיים בה נובעים משורשי הדת היהודית והמסורת היהודית ובאים מתוך עולם התוכן היהודי, ומשם מחלחלים לתרבות ולציביליזציה העולמיות. חלקים אחרים של היסודות הקוסמופוליטיים בזהות היהודית שויכו ("הודבקו") לעם היהודי מבחוץ, על ידי עמים אחרים ובין היתר על ידי האנטישמים שבהם. היום הזהות היהודית מאופיינת בשילוב של יסודות קוסמופוליטיים ופרטיקולריים כאחד.

הניתוח הראה כי כאשר היהודי היה "קוסמופוליטי", העם היהודי סבל מביקורת על היותו משמר זהות אוניברסלית בעולם של זהויות פרטיקולריות ומתחמות יותר.

26 שגיב, "התשובה הסודית של האנטישמיות החדשה" (לעיל הערה 21).

27 בראשית יב, ג.

28 יש לציין כי בעולם המודרני יש לאנטישמיות צורות רבות חוץ מהמתואר כאן. עם זאת, סוג האנטישמיות המוצג במאמר הוא הרלוונטי לצורך הדיון ביסודות הקוסמופוליטיים בזהות היהודית ועל כן הוא זה שנידון כאן.

בזמננו אנו, כאשר הפך העם היהודי לקוסמופוליטי פחות, בעל מרכז מדיני משלו, הוא סובל מביקורת על שזנח את היסודות הקוסמופוליטיים שלו. העם היהודי מציג ערכים אוניברסליים ומכאן גם קוסמופוליטיים בזהותו, ועם זאת יש לו זהות פרטיקולרית מובהקת אשר מתבססת לא רק על דת ולאום מובחנים, אלא גם על קיום מדינה לאומית מוגדרת לעם בעל בסיס מוסרי אוניברסלי.

במקום אחר טענתי שהיום הרעיון הקוסמופוליטי הוא רעיון הגותי הנידון בחוגים אקדמיים והגותיים ללא "קשר למציאות".²⁹ רעיון זה אינו אידאולוגיה פוליטית מוגדרת בפני עצמה שיש לה מטרת ודרכי מימוש.³⁰ המסקנה הנובעת מכך היא שכדי להתקדם לעולם קוסמופוליטי, יש צורך להגדיר את הרעיון הקוסמופוליטי בעזרת מונחים אידאולוגיים הכוללים מטרה ברורה ומוגדרת ודרכים למימושה. עם זאת, מעבר למישור האידאולוגי מביא עמו מגוון דילמות אתיות, ובתוך כך את הצורך להשתתף במאבק פוליטי (כנגד אידאולוגיות מתחרות) למימוש החזון הקוסמופוליטי המבוסס על ערכים הנמצאים בבסיס הזהות. דילמות אתיות אלו באות במידה רבה על פתרון בתוך הזהות היהודית. זהות זו היא בעצם הדגם לשילוב הזהות הקוסמופוליטית עם הזהות הפרטיקולרית יותר, ובה מתיישבים יחד יסודות מוסריים ואתיים אוניברסליים עם פרטיקולריותם לאומי ודתי.

29 Roman Sukholutsky, "Cosmopolitanism and Ethics: Ethical Dilemmas in the Implementation of the Cosmopolitan Ideal," Charles Wankel and Shaun Malleck (eds.), *Ethical Models and Applications of Globalization: Cultural, Socio-Political and Economic Perspectives*, Hershey, Pennsylvania 2011, pp. 210-226

30 Daniel Bell, *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties* (with "The Resumption of History in the New Century"), Rev. Ed., Cambridge, MA 2000; Christine Sypnowich, "Law and Ideology," *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2001, <http://plato.stanford.edu/entries/law-ideology>